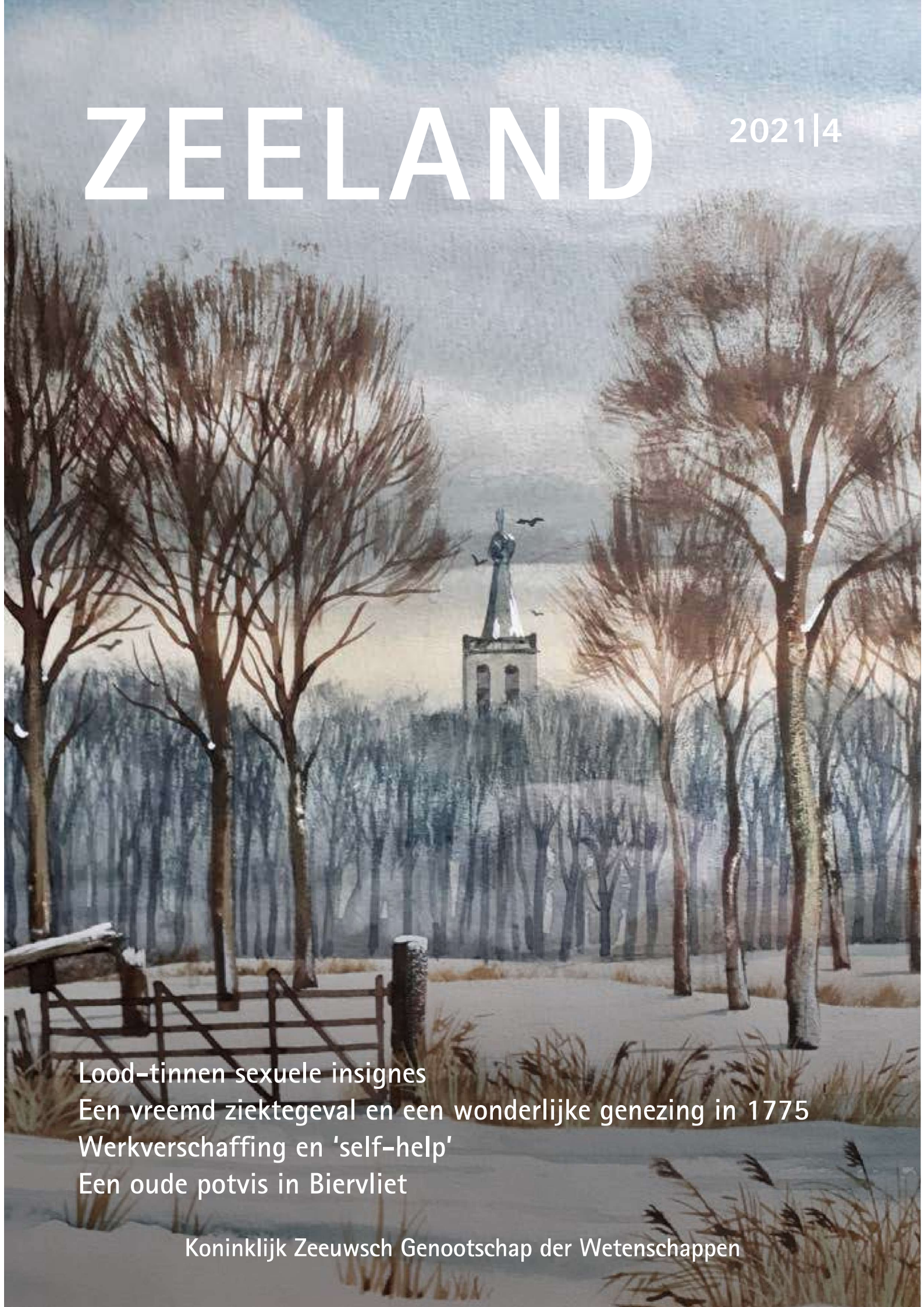

ZEELAND

2021|4

Lood-tinnen sexuele insignes
Een vreemd ziektegeval en een wonderlijke genezing in 1775
Werkverschaffing en 'self-help'
Een oude potvis in Biervliet

Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen

Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen
Kousteensedijk 7
4331 JE Middelburg
0118-654347
info@kzgw.nl

Redactie

G.R. Heerebout, hoofdredacteur
A. Minderhoud, eindredacteur
M. Verhoef, beeldredacteur
W. van den Broeke
M.A. Buise
K. Leeftink
M.A. Wagenveld-Heeren

Bijdragen voor **Zeeland** kunnen aan
de hoofdredacteur worden gezonden:

gerard.heerebout@gmail.com

De aanwijzingen voor de auteur zijn te vinden op de
website: [https://kzgw.nl/publicaties/tijdschriftzeeland/
aanwijzingen-voor-auteurs/](https://kzgw.nl/publicaties/tijdschriftzeeland/aanwijzingen-voor-auteurs/)

Voorblad: Nico van Welzenes, *Winter in Kloetinge*,
aquarel (uitsnede), privé-collectie.

Achterblad: Bomen in de sneeuw, Kloetinge 2019,
foto Gerard Heerebout.

Inhoudsopgave

Jaargang 30 (2021), nr 4

Ivanka Ciepielak 153

Lood-tinnen sexuele insignes

Liesbeth van de Geest 164

Chirurgijn Nicolaas van Woestenburg en de
slaapkoorts van Hester Speijer uit Dreischor:
een vreemd ziektegeval en een wonderlijke genezing
in 1775

Jan Zwemer 175

Plaatselijke antwoorden op werkloosheid in
het negentiende-eeuwse Walcheren, met name
in de vroege jaren veertig:
werkverschaffing en 'self-help'

Gerard Heerebout 182

Een oude potvis in Biervliet

't Is vol van schatten hier 184

Rien Sanderse

De muntvondst van Brigdamme

Herman Nijhuis

Doopvontschelpen in de collectie, met raadsels
omgeven

Boekbesprekingen 189

Vormgeving

DtP-plus. Vlissingen

© Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen

Het tijdschrift verschijnt vier maal per jaar

ISSN 0927-1279

Plaatselijke antwoorden op werkloosheid in het negentiende-eeuwse Walcheren, met name in de vroege jaren veertig: werkverschaffing en 'self-help'

Al lang wordt de economie bejubeld en van een wetenschappelijk stempel voorzien door haar beoefenaars. 'De overheersende wetenschap van den nieuwen tijd, de raadgeefster der staatsmannen, de fakkel van de toekomst,' las men in de *Vlissingsche Courant* van 9 november 1842 over de 'staathuishoudkunde'. De krant citeerde Mr. B.W.A.E. baron Sloet tot Oldhuis die schreef in het opkomende *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde*. Meteen volgde ontmaskering: 'Men bemerkt het, ook deze schrijver spiegelt zich eene schoone toekomst voor het menselijk geslacht voor, bij het blijven volgen der beginselen, van welke thans men vrij algemeen in de staathuishoudkunde uitgaat, – die der vrije mededinging, zonder door eene zorgende oppermagt bestuurd, geleid of geregeld te worden.' Deze regels waren van de hand van de richtinggevende auteur van de *Vlissingsche Courant*, Frederik van Sorge, die daarmee in discussie trad met de baron en zijn liberalisme.

Van Sorge was van arme afkomst en was als wees een tijd opgenomen geweest in de 'Koloniën der Weldadigheid' oftewel in één van de Rijks-armgestichten in Drenthe. Hij had zich wel opgewerkt tot directeur van een Maatschappij voor Veeverzekering en tot secretaris van Biggekerke, maar verwachtte weinig heil van het vrije spel der maatschappelijke krachten voor de massa der bevolking. Van Sorge wist wat er gebeurde in een groot deel van Europa: armoede bij de werkman en verdwijnen van een deel van de middenstand, vooral daar waar de stoommachine het meest gebruikt werd. In tegenspraak met de toenemende mondigheid van de burgers zag men 'vooruitgang in armoede en lijden voor de massa's,' gepaard aan toenemende rijkdom voor enkelen. Innovatie betekende over het algemeen het overbodig worden van arbeidskrachten en op termijn eventueel overproductie.

Model van de brandspuit van W. van der Os, te zien in het Zeeuws Maritiem muZEEum, Vlissingen, Zeeuws Archief, fotocollectie Vlissingen, nr. 16693

Was migratie van de brodeloos geworden werklieden een oplossing? 'Ook elders stooten zij op de werktuigen, welke de hulp van menschenhanden allerwege overbodig ... maakten.' Misschien migratie naar nieuw, onontgonnen land? Dat kon, maar met bezwaren. 'En dan nog is het niet een verdrijven van den geboorte-grond, des armgeborene óf –gewordene, door den rijkgeborene of geworden? Is het billijk, is het rechtvaardig?' Een onzeker lot tegemoet gaan, gedwongen door anderen – Van Sorge wist dat het op de Britse eilanden dagelijkse werkelijkheid was. Het hoeden van schapen voor wol voor de textiel fabrieken bracht er zesmaal zoveel op als de pacht, zodat honderdduizenden boeren en landarbeiders brodeloos werden – die vervolgens uit pure ellende naar Noord-Amerika emigreerden. Was het niet te verwachten dat de 'vermogende kapitalist' ook in het land van bestemming zou toeslaan zodra daar iets was opgebouwd, wat een nieuwe migratiegolf noodzakelijk zou maken?

Van Sorge vond daarom dat er voor de overheid een actieve rol was weggelegd. Zij moest tussenbeide treden om dit verderfelijke mechanisme te beteugelen: 'zorgende, regelende,

besturende.' Het was, tijdens de opkomst van het liberalisme als enige krachtige stroming in de Nederlandse politiek, vloeken in de kerk. Van Sorge, op veel andere punten liberaal en democraat, kreeg de hoofdredacties van landelijke kranten als het *Algemeen Handelsblad* en de *Arnhemsche Courant* over zich heen. Van Sorge oriënteerde zich, althans in dat nummer van de *Vlissingse Courant*, aan Frankrijk, waar de staat de vrije mededinging aan banden legde om grote werkloosheid en honger te voorkomen. Als een soort voorloper van Keynes¹ verklaarde Van Sorge zich daarvoor. Een blijvende koopkracht van de 'inlandsche werklieden' zou de Franse kapitalisten ook verzekeren van 'een bestendig débouché hunner producten.' Verder pleitte hij voor een gereguleerde en getemporiseerde mechanisatie, die de arbeidsmarkt de tijd zou geven zich aan te passen aan nieuwe verhoudingen.

Een verwante discussie waarin Van Sorge belandde, was die naar aanleiding van zijn brochures waarin hij aanpassingen van de Armenwet uit 1818 voorstelde. Hij benadrukte dat hij géén overheidsplicht tot steun aan de armen wilde. Plicht was er slechts in noodsituaties. Van Sorge noemde dat 'nooddwang tot geven' van de bestaande burgerlijke en kerkelijke armbesturen in bepaalde situaties. De normale oplossing lag voor hem, zoals voor velen in zijn tijd, bij de 'eigene krachtingspanning' en 'wijze spaarzaamheid' van de armen zelf.²

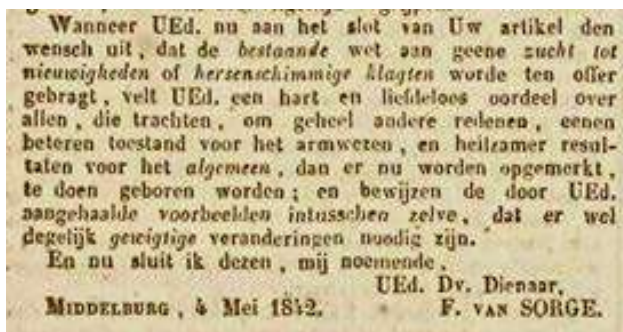
Een novum waarvoor Van Sorge pleitte was het uitbouwen van 'Provinciale inrigtingen tot het verschaffen van werk aan de armen.' Deze moesten ten bate van werkverschaffing leningen kunnen aangaan bij geldschieters, desnoods gedwongen, tegen een lage rente. De

provincies bezaten immers zelf amper fondsen, er werd weinig belasting geheven en voor velen was belastingverhoging taboe, terwijl er wel kapitaal aanwezig was. Dat het provinciale inrichtingen moesten zijn, heeft misschien te maken met Van Sorge's eigen gedwongen 'opzending' vanuit Walcheren naar de Koloniën in Drenthe. Zoals aangehaald, vond hij migratie van bevolkingsdelen geen goede oplossing voor bestaansonzekerheid.³

Daarmee naderen we ons hoofdonderwerp: de inelasticiteit van de lokale arbeidsmarkt in de negentiende eeuw oftewel het tewerkstellingsprobleem. Bij het ontbreken van genoeg werk voor de volledige beroepsbevolking waren er naast de mogelijkheid van migratie ook de alternatieven bedeling en werkverschaffing. Ook op dat laatste terrein was sprake van zoiets als 'innovatie'.

Het tweede kwart van de negentiende eeuw was een periode van bevolkingsgroei. Na de desastreuze Franse Tijd was weer een normale situatie ingetreden en door verschillende oorzaken, die we niet allemaal precies kennen, nam de sterfte af. We weten bijvoorbeeld dat er geen grote epidemieën waren, zoals in het derde kwart van de eeuw. Maar die bewering kan ook worden omgedraaid. Misschien konden epidemieën na 1850 wel toeslaan omdat er teveel mensen waren voor de middelen van bestaan en een deel van de mensen dus verzwakt was.

Zeker in de jaren veertig was er in elk geval al geen evenwicht meer tussen vraag en aanbod op de arbeidsmarkt. 'Dat de armoede ook hier bedenkelijk toeneemt,' aldus één van Van Sorge's discussiepartners in 1842, 'houden wij voor zeker.' Het 'pauperisme' nam toe en bedelende instellingen deden steeds meer een beroep op de gemeentelijke kassen, zodat die 'allengs onder den last der uitgaven dreigen in te storten.' Dat is in tegenspraak met Deel Drie van *Geschiedenis van Zeeland*, waarin Brusse de contemporaine signalen dat de armoede in Zeeland al vóór de aardappelcrisis van 1846 toenam, relativeert. Schouwenaar, die eerder over de in Middelburg wonende Van Sorge schreef, geeft aan dat de traditionele ambachten en nijverheid in de kuststreken steeds verder achteruitgingen. 'Iedere dag ontwaarde hij armoede en werkloosheid in

Uitsnede uit Vlissingse Courant, d.d. 6 mei 1842, ZB
Krantenbank Zeeland, zie noot 2

de stegen in de directe nabijheid van zijn huis.’ De Zeeuwse kranten van de vroege jaren veertig bevestigden dit beeld zonder uitzondering.⁴

De situatie in 1842 ken ook ik niet volledig, maar de gegevens lijken duidelijk. Op het platteland was, zoals altijd, de invloed van de weersgesteldheid van belang. De zomer van 1842 was zo droog dat de aardappeloogst op het eigen land van de arbeiders te gering was om het jaar door te komen. De droogte trof ook de boeren, die minder werk lieten verrichten bij gebrek aan geld – en dat gebrek aan werk liep door tot in de winter van '42 op '43. Omdat dat een zachte winter was, aldus de predikant van Vrouwenpolder, was de elite echter minder bereid geld te geven aan bedelende instellingen. ‘De weldadigheid toch schijnt den prikkel der koude te behoeven om zich buitengewoon te openbaren.’ Gelijktijdig met Van Sorge kwam deze predikant, J. van Leeuwen, op het idee om boven de diverse bedelende instanties een overkoepelende instelling te plaatsen. De giften zouden dan beter verdeeld worden dan wanneer men zuiver plaatselijk zou werken. De stad Middelburg stond bijvoorbeeld bekend om zijn milde gevers; andere plaatsen konden daarvan profiteren.

Van Leeuwen was één van de velen die in de vroege jaren veertig een brochure schreven over hervorming van het armwezen. Ook hem hield het idee van werkverschaffing bezig. Enige verlichting van de nood boden de recent gestichte calicotweverijen in Veere, Domburg en Westkapelle, maar die kampten met te weinig bestellingen. Zijn Vrouwenpolderse diaconie introduceerde nu een landbouwkundig novum: zij liet grotere stukken land waarop aardappels

F.M. Beunke, Korenschoven op een landbouwperceel op Walcheren, aquarel, ca 1859-80, Zeeuws Archief, Zeeuws Genootschap, Zelandia Illustrata, deel II, nr. 2349-32

Zeedijk Westkapelle, rechts het oude weefhuis, waarin tussen 1838 en 1869 de calicotweverij van de firma Salomonson & Co was gevestigd, prentbriefkaart ca 1900, Zeeuws Archief, verzameling Beeld en Geluid nr. 624-42

zouden worden geteeld, spitten in plaats van ploegen. De grond werd blijkbaar losser, ook dieper los misschien, en de opbrengst was één derde hoger dan bij geploegde grond. Het cijfer moet ontleend zijn aan een eerder experiment: Van Leeuwen schreef erover begin mei 1843, ruim voor de aardappeloogst. In elk geval hadden de arbeiders van Vrouwenpolder 's winters werk en dus inkomen gehad door het spitten. Ook het bestuur van de Polder Walcheren liet relatief veel werk uitvoeren, met de expliciete bedoeling de plattelandsarbeiders van werk te voorzien.⁵

Ook in de Walcherse steden was er in 1842 gebrek aan werk – volgens Van Leeuwen door minder opdrachten voor de scheepswerven in zowel Middelburg als Vlissingen. In Middelburg zorgde het fonds ‘Loon voor Werk’ sinds 1839 's winters voor extra werkgelegenheid door het laten fabriceren van klompen, schuurborstels, bezems, koperen spijkers enzovoort. Het verschaftte in zijn beginjaar al aan 150 mensen werk en daarbij kwamen nog 150 Middelburgers die werk vonden in de al bestaande ‘werkplaats van liefdadigheid’. Dit ging niet om mensen die altijd zonder werk zaten, het waren ‘ambachtslieden en arbeiders’. In 1842 liet het stadsbestuur Loon voor Werk de Noordpoort herstellen en werk uitvoeren aan de stadsbolwerken; het aantal aanvragen was zodanig dat een beurtstelsel ingevoerd moest worden. Die winter verdienden er zo'n 350 arbeiders tezamen 6.540 gulden, ruim achttien gulden per persoon.⁶

Vlissingen ontbreekt in Van Leeuwens opsomming, maar ook daar moet het door hem

geconstateerde verschijnsel gegolden hebben dat de armoede op Walcheren 'zich uitbreidde tot een hogere klasse van arbeiders'. Men was er vermoedelijk iets minder slecht aan toe dan Middelburg, want in 1841 noemde Van Sorge de werkloosheid daar 'even groot, zoo niet nog meerder' dan die in Vlissingen.⁷ In *Visser's, kapers, arbeiders* van Peter van Druenen vinden we heel weinig over de bedeling of over de werkloosheid in Vlissingen. Natuurlijk is er een bronnenprobleem: armbesturen zijn wel goed gedocumenteerd, maar hielden zich oorspronkelijk bezig met zieken, bejaarden en minder-validen en niet zozeer of zo weinig mogelijk met werklozen. Over de manieren waarop arbeiders en ambachtslieden zich door perioden met minder werk heen sloegen, zijn er sowieso amper bronnen. Bij Van Druenen ligt het accent dan op de oplossing van de migratie. Is er geen werk, dan trekt men weg. Men volgde zelfs het werk, zoals bij de opheffing van de Marinewerf in 1868: een deel van de werknemers vertrok naar Den Helder. Het Vlissingen van de daaropvolgende periode beschrijft Van Druenen als een stad 'waarin meer mensen niet werkten dan wel'; waarvan zij leefden laat hij in het midden. Ook voor de periode van De Schelde met zijn productiepieken rept de schrijver niet over migratie; blijkbaar wisten de ontslagenen dat er denkkelijk al gauw weer nieuw werk zou volgen.

In de jaren 1840 was er in Vlissingen één lichtpuntje: de toenemende werkgelegenheid bij de brandspuitenfabriek van Willem van der Os. Deze uit Middelburg afkomstige koperslager richtte rond 1840 een fabriek op waar hij naar eigen vinding verbeterde brandspuiten liet maken, klein van formaat en licht van gewicht. Ze leverden een grotere waterdruk dan de bestaande. 'Deze ... worden door niet meer dan 12 spuitgasten bediend' heette het in 1840, 'en voeren desniettemin met drie afzonderlijke waterstralen, het water op voldoende hoogte.' Het werkgelegenheidseffect was duidelijk: 'De fabriek van den heer W. van der Os, welke aan een 130-tal zielen het onderhoud verschaft, heeft gedurende dezen langdurigen winter niet weinig bijgedragen om den nood van menigen braven en nijveren huisvader te lenigen of te voorkomen.' In 1844 werden twee spuiten aan het koninklijk paleis in Den Haag geleverd, in 1845 aan

de Nederlandse en de Russische regering. In 1848 volgde weer een innovatie: brandspuiten die ook als aanjager konden worden gebruikt, het water over grote afstand konden aanvoeren en ook tot grote hoogte opvoeren.⁸

Net als in Middelburg was er in Vlissingen in 1839 een Werkinrichting voor Behoeftigen opgericht, door de plaatselijke afdeling van de Nederlandsche Maatschappij ter Bevordering van Nijverheid. Dat gebeurde in augustus 'bij het ten einde spoeden van het werkseizoen'. 'Verschrikkelijk moet het met den braven werkman gesteld zijn, die, gedurende vele maanden, zijn talrijk gezin, zich zelf, aan armoede en gebrek ten prooi ziet,' hoewel ten dele gesteund door aalmoezen en giften van beter gesitueerde stadgenoten. Het aantal werklozen steeg zodanig, dat de 'gewone gaven' niet toereikend waren. Dat er al in het najaar amper werk meer was, suggereert een wel erg kort arbeidsseizoen. Werkte een deel van de Vlissingse werklieden soms bij de boeren buiten de stad? In elk geval kwam er een werkinrichting, die in de navolgende winter 20.000 kurken voor flessen produceerde. Het jaar daarop werden 60 gezinnen door de winter geholpen; nu werden ook borstels en touw geproduceerd. De onkosten werden mede bestreden doordat de schrijver Ruysch de opbrengst van een boekje met een toneelstuk, 380 gulden, aan de werkinrichting doneerde. Ook andere privégiften en collectes droegen bij, net als in Middelburg. Enkele jaren later moest, ondanks een nieuw initiatief van Ruysch, de Vlissingse werkinrichting worden stopgezet. De afdeling van de Maatschappij ter Bevordering van Nijverheid was eind

Petroleumhandel de 'Automaat' te Bruinisse, 1912, Gemeentearchief Schouwen-Duiveland, Beeldbank Schouwen-Duiveland, nr. DIV-0322

Rina de Korte, *Aren lezende Arnhemse vrouw*, pastelkrijt op velourspapier, ca. 50x70 cm (www.kunstuitzeeland.nl)

1843 opgeheven en na 1846 berichten de kranten niet meer over de werkinrichting – wel over die in Middelburg. Daar bleef ‘Loon voor Werk’ elke winter honderden mensen helpen. Was de extra nood van de aardappelcrisis teveel voor het weinig kapitaalkrachtige Vlissingen?⁹

Tot zover het Walcheren van de vroege jaren veertig, een tot nu toe weinig bestudeerde periode. Er lijkt sprake te zijn van een bepaalde solidariteit tussen burgerij en werkloze arbeiders en ambachtslieden, maar tot op een zekere hoogte. Het door Bert Altena voor de late negentiende eeuw geconstateerde verschil tussen Middelburg en Vlissingen, ook op dat gebied, bestond blijkbaar al. De burgerij in de provinciehoofdstad was in totaliteit veel rijker dan die in Vlissingen, wat de liefdadigheid en de werkverschaffing in het winterseizoen ten goede kwam – iets dergelijks gold ook voor Zierikzee. Ook progressieve burgers als Frederik van Sorge waren voorstander van self-help, zoals dat na 1870 zou worden genoemd. Steun zonder tegenprestatie moest, behoudens

noodgevallen, zoveel mogelijk vermeden worden. Werkverschaffing was wel geen self-help, want de werkinrichtingen moesten door de burgerij worden gesteund, maar het principe was toch dat er loonarbeid werd verricht.

Bevat Altena's proefschrift over het laat negentiende-eeuwse Vlissingen misschien het antwoord op de vraag of migratie toen de oplossing vormde – zoals Van Druenen lijkt te suggereren – voor tijdelijke of structurele werkloosheid? Migratie was er inderdaad, waarbij Altena expliciet de tachtiger jaren met zijn vele ontslagen bij De Schelde noemt. Opnieuw waren er initiatieven uit de burgerij: van de vereniging Hulp in Nood, die volgens het self-help principe werklozen een eigen bestaan wilde laten opbouwen. Winkeltjes, petroleumhandels, draaiorgels en dergelijke waren de middelen daartoe – self-help in de ware zin van het woord.¹⁰

Weer volgde een crisis: het jaar 1892 met massaontslagen bij De Schelde, die ook de Middelburgse arbeidersstand trof. Net als in 1846 stortte de Vlissingse werkverschaffing in en deze keer weten we precies waarom. Altena stelt dat de burgerij het volledig liet afweten. Tijdens deze algemene crisis was migratie géén oplossing, althans niet voor heel de groep getroffen. De inmiddels aanwezige socialisten, gesteund door een arbeidersdelegatie, deden in die ellendige situatie vergeefs een beroep op de burgemeester om werkverschaffing op te zetten. Interessant is dat de geschoolde werklieden niet om werk vroegen. Altena schrijft: ‘Zij probeerden het zo lang mogelijk op eigen kracht uit te houden: óf door elders werk te zoeken óf door “fatsoenlijk” armoede te lijden.’ Nog in de jaren 1920 ging het op: een vakarbeider zou pas in de uiterste nood erwten gaan lezen in de werkverschaffing: dat was beneden zijn stand.¹¹

Samenvattend noemt Altena de samenleving die lang in Vlissingen had voortbestaan ‘de wereld waarin je zelf moest handelen, óók wanneer het tegenzat.’ Als dit adagium nog gold in de vroege twintigste eeuw, dan was dat des te meer zo tijdens de negentiende en vermoedelijk ook vroegere eeuwen. Het kwam neer op het volgende: ‘Zoveel mogelijk je aansluiten bij een zieken- en begrafenisbus [onderlinge verzekering], hulp van familie, inzamelingen bij

plotselinge calamiteiten, hulp van onderlinge verenigingen op het werk, verlotingen en beleningen in pandhuizen.¹² De staat was nog niet betrokken, de plaatselijke overheid amper. De lokale elite bood steun op persoonlijke titel of via een commissie of stichting.

Al de manieren waarop werk- en ambachtslieden zich in de periode vóór de staatsbemoeienis en vóór het ontstaan van vakbonden, maar na het afschaffen van de gilden rond 1800, in slappe tijden door het leven heen sloegen, staan in de literatuur bekend als ‘family survival strategies’. Werk in loondienst nam daarin een minder belangrijke plaats in dan later. Altena’s opsomming van deze strategieën voor arbeiders in Vlissingen lijkt voor een deel betrekking te hebben op de tweede helft van de negentiende eeuw, namelijk oplossingen zoals onderlinge verzekeringen en verenigingen. Waren die er misschien al in de vroegere negentiende eeuw? En waren er toen soms *family survival strategies* die wij niet kennen? Werkten stedelijke werklieden soms noodgedwongen tijdelijk op het platteland of als zeeman, legden de betere werklieden oftewel de ambachtslieden misschien stelselmatig geld opzij voor tijden zonder werk? Hadden zij tuintjes bij huis of tegen de stadswallen aan? Staken zij mossels en raapten ze *krukels* ter vervanging van vlees? Wat was de rol van kinder- en vrouwenarbeid? En klopt de veronderstelling dat misschien voor geschoolde werklui de optie van migratie openstond – Altena geeft daar aanwijzingen voor voor de tijd na 1880 – maar veel minder voor ongeschoolde arbeiders?

Ten aanzien van het negentiende-eeuwse platteland bevestigt een overvloed aan gegevens het overwegende belang van *family survival strategies* oftewel van de andere inkomstenbronnen dan het loon van het gezinshoofd. Kinder- en vrouwenarbeid, stropen, hout sprokelen of tegen een kleine vergoeding kappen in een park, eieren, mossels of *krukels* zoeken, vissen in zee, aren rapen, kippen en konijnen houden, geit, varken en het allerbelangrijkste: het eigen stukje land. Dat was zó belangrijk dat in de tweede helft van de negentiende eeuw emigrerende West-Zeeuws-Vlaamse landarbeiders verklaarden dat ze geen toekomst meer zagen in hun thuisregio omdat er amper de mogelijkheid

Mr Baron B.W.A.E. Sloet tot Oldhuis, gepubliceerd in het verslag van het XXVII-ste Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres te Middelburg, 1862 (litho N.J.W. de Roode) (bron: Wikimedia commons)

was om land te pachten. Eén van de maatregelen van de diaconie van Vrouwenpolder in 1842 ter voorkoming van nog grotere armoede, was het zich bij de verpachters ervan garant stellen voor de pacht van aardappelland van de arbeiders.

In de vroege jaren 1910 verdeelde het eigen stukje land zelfs de opkomende landarbeidersbeweging. De socialisten wilden er geen rekening mee houden, omdat een arbeider van zijn loon zou moeten kunnen leven. De confessionele bonden daarentegen, maar ook enkele NVV-ers, vonden dat eigen land prima. Geen wonder: dat was de traditionele situatie. Bij te laag loon moest een landarbeider maar wegtrekken, vonden de socialisten. Nee, zei de andere partij, en hier horen we een echo van de discussie tussen Van Sorge en zijn liberale tegenstanders zeventig jaar eerder, laat de mensen blijven waar ze thuishoren. Het land bindt hen aan hun streek en je weet niet of ze het elders echt beter krijgen.

Een laatste echo van de negentiende-eeuwse situatie horen we bij Krijn Janse, wethouder van Oostkapelle in de jaren 1930. ‘Wij proberen hier,’ zei hij in de gemeenteraad, ‘zoveel mogelijk volk

te houden'. Dat klopte ook en de gedachte erachter was uiteraard dat een inkomen, al was dat lager dan anders, met behulp van het traditionele kunst- en vliegwerk altijd nog wel aangevuld kon worden. Werk was belangrijker dan de hoogte van het loon: één van de allereerste signalen van onenigheid tussen boeren en arbeiders die mij bekend zijn, gaat over de crisis van de jaren 1880, werkloze arbeiders vragen een boer om werk en krijgen een negatief antwoord. Nog meer dan in de stad was werkverschaffing op het platteland een privézaak en hooguit iets voor het bestuur van de Polder Walcheren. De *family survival strategies* moesten er uitkomst bieden. Pogingen om aan werkverschaffing te doen, waren dan ook zeldzaam, althans volgens het bestaande onderzoek. Naast de paar textielfabriekjes, in Domburg en Westkapelle, aangevangen na aansporingen vanuit de Rijksoverheid, waren er alleen initiatieven in Colijnsplaat en Kortgene. Het eerste was een reactie op de aardappelcrisis van de late jaren veertig, het tweede, rond 1860, richtte zich op ongetrouwde jonge vrouwen.

Dat er voor de stedelijke arbeiders en ambachtslieden naar verhouding meer aan werkverschaffing werd gedaan, heeft naast de mindere gelegenheid tot *survival strategies* in de stad, althans voor zover wij nu weten, uiteraard te maken met de sterke neergang van de Zeeuwse handelssteden na de Franse Tijd, waarop Brusse en Mijnhardt terecht de aandacht hebben gevestigd. Dat brengt me bij mijn slotvraag: Was

Aanbieding aan de gemeente door Bert Altena van het eerste commerciële exemplaar van zijn proefschrift 'Een Broeïnest der Anarchie'. V.l.n.r. mw. Altena, Bert Altena, burgemeester J. van der Doef, wethouder P. Bruinooge, 23 juni 1989 te Vlissingen (foto: A. Meerman), Zeeuws Archief, fotocollectie Vlissingen, nr. 20267

de betere uitgangspositie van het platteland ten aanzien van *family survival* misschien één van de factoren achter de eveneens door deze historici geconstateerde desurbanisatie?

Dr. J.P. Zwemer (1960) is freelance historicus, corrector van teksten en dichter. Dit jaar verscheen van zijn hand in de reeks Werken van het Genootschap de biografie van Mr.J.H. Schorer (1760–1822), burgemeester van Middelburg in de Franse tijd en eerste commissaris des konings van de provincie Zeeland. Hij schreef mee aan het dit jaar verschenen boek 'Zierikzee, acht eeuwen stad'. Jan Zwemer werkt momenteel aan een biografie van Groedenaar Pieter Oosterling (1945–2018), uitvinder van o.a. de melkrobot. www.janzwemerschrijft.nl

Noten

- 1 Vgl. lezing M.J.F. Robijns, verslag in: *Zeeuws Tijdschrift* 1981, 103.
- 2 *Vliss. Crt.*, 6–5–1842.
- 3 F. van Sorge, Proeve, om te geraken tot eene nieuwe, algemeene Wetgeving op het Armwezen in Nederland.
- 4 *Goessche Crt.*, 3–10–1842; *Geschiedenis van Zeeland. Deel 3. 1700–1850*, Zwolle/Middelburg, 2013, 155; J.C. Schouwenaar, *Frederik van Sorge en de Vlissingsche Courant*, Middelburg, 1998, 90, 81.
- 5 J. van Leeuwen, *De diaconie, beschouwd in hare betrekking tot het armwezen*, Middelburg, 1842; *Midd. Crt.*, 2–5–1843.
- 6 *Midd. Crt.*, 16–7–1840, 29–4 en 27–7–1843.
- 7 *Midd. Crt.*, 29–4–1843; *Vliss. Crt.*, 25–2–1841.
- 8 *Zierikz. Crt.*, 12–5–1840, 28–9–1844, 29–4–1845, 29–8–1845, 12–9–1848. In 1855 vroeg Van der Os voor zijn fabriek 'terstond' koperslagers en smid-bankwerkers, *Zierikz. Crt.*, 23–6–1855. In 1862 overleed beoogd opvolger Simon van der Os, waarna de eigenaar zijn fabriek sloot.
- 9 *Vliss. Crt.*, 8–2–1840, 25–2–1841, 20–1 en 9–6–1842, 4–3–1846.
- 10 B. Altena, *Een broeïnest der anarchie*, Amsterdam, 1989, 49, 107–8.
- 11 *Idem*, 141–146, 419.
- 12 *Idem*, 454.